

ШЕВЧЕНКОЗНАВЧІ ПРАЦІ ЮРІЯ СТУПАКА

Сергій П'ятаченко

УДК 82.09:821.161.2Шев

У статті розглянуто доробок сумського вченого Юрія Ступака, у якому особливе місце посідає дослідження творчої спадщини Тараса Шевченка в широкому історико-літературному контексті, а також аналіз її фольклорного, педагогічного та краєзнавчого аспектів. Особливу увагу науковець приділив малярській спадщині Т. Шевченка.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Юрій Ступак, Сумщина, шевченкознавство, фольклор, краєзнавство, педагогічні погляди.

В статье рассмотрено наследие сумского ученого Юрия Ступака, в котором особое место занимает исследование творчества Тараса Шевченко в широком историко-литературном контексте, а также анализ его фольклорного, педагогического и краеведческого аспектов. Особое внимание ученый уделил малярному наследию Т. Шевченко.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, Юрий Ступак, Сумщина, шевченковедение, фольклор, краеведение, педагогические взгляды.

The article examines the work of a Sumy scholar Yuriy Stupak, in which a particular place is occupied by his studies of the creative heritage of Taras Shevchenko in a wide historical and literary context, as well as considers this legacy's folkloric, educational and local history aspects. A separate attention is paid by the scholar to T. Shevchenko's pictorial heritage.

Keywords: Taras Shevchenko, Yuriy Stupak, Sumshchyna, Shevchenko studies, folklore, local history, pedagogical views.

Серед сумських науковців, які активно працювали на ниві української філології у ХХ ст., Юрій Ступак посідає особливе місце з огляду на значну кількість його досліджень та їхній тісний зв'язок з національною культурою. «Його щиро подивовував геній народу, який проявлявся в невмирущих піснях, у творах літераторів і митців минувшини й сьогодення», — так писав про нього сумський журналіст і краєзнавець Г. Петров [7]. Та й сам учений «разом з М. Даньком та Г. Петровим створив у сумському житті українську атмосферу, сам же, у цілому, був острівцем національного духу в місті і краї» [4]. Його приятель, сумський журналіст В. Балаян зауважував: «Це був справжній український інтелігент, один з тих небагатьох витончених інтелігентів, у яких вистачало сили духу лишатися самим собою за будь-яких обставин» [1]. У своїх лекціях учений акцентував увагу на національній природі, національній самобутності явищ культурного, літературного та педагогічного процесів. Ю. Ступак вів активне наукове й громадське життя, виховував лекціями та життєвим прикладом студентів, часто

виступав у пресі й перед громадськістю, при цьому залишаючись людиною скромною, навіть до певної міри замкнутою. Невдовзі після смерті вченого Г. Петров писав: «Зараз, знайомлячись з його життям, оглядаючи звершене ним, мимоволі відзначаєш, а як же все-таки мало ми знали про нього. Почасті причиною тому — його скромність, почасті — наша неухважність» [7]. Це міркування сьогодні, коли доробок ученого залишився поза межами активного вжитку, звучить особливо актуально, адже повнокровний розвиток наукового поступу неможливий без тісного зв'язку з набутком попередників.

Дослідницька діяльність Ю. Ступака часто ставала предметом позитивних рецензій у центральній фаховій пресі в 1950–1960-х роках, про роботи вченого йшлося в статтях О. Білецького [3], М. Ричалки [8], І. Березовського [2], П. Охріменка [5]. У 1980–1990-х роках у місцевій пресі з'явилося кілька публікацій, підготовлених товаришами та учнями Ю. Ступака. Проте повного або хоча б часткового аналізу багатовекторної наукової спадщини українського літературознавця,

мистецтвознавця, фольклориста, краєзнавця й педагога Ю. Ступака ще не було запропоновано. Зокрема, на пильну й неупереджену увагу заслуговує шевченкознавчий доробок ученого.

Народився Юрій Ступак 10 червня 1911 року в с. Гаврилівка Катеринославської губернії (нині — Дніпропетровська обл.) у родині шевця-бідняка. У 1932 році він закінчив факультет мови та літератури Харківського інституту народної освіти та деякий час завідував редакцією республіканської піонерської газети «На зміну» (згодом — «Зірка»). З 1934 року й до кінця життя педагогічна, літературна та громадська діяльність Ю. Ступака була тісно пов'язана із Сумщиною. З 1934-го і до вересня 1941 року він викладав в Охтирському педучилищі українську літературу, виступав у пресі зі статтями та рецензіями з питань літератури.

Після демобілізації в листопаді 1945 року Юрій Петрович працював у Конотопському учительському інституті, а після його ліквідації (1952) — у Глухівському. У 1953 році він захистив дисертацію «Слов'янська тема в українській літературі 40–50-х років XIX століття (Романтизм і Шевченко)», отримав учений ступінь кандидата філологічних наук та очолив кафедру української літератури Сумського педагогічного інституту. З 1966 року виконував обов'язки професора. Працював над докторською дисертацією, присвяченою історії української дитячої літератури XIX — початку XX ст., яку не встиг закінчити. Вів лекційні курси з української літератури, усної народної творчості та історії мистецтва, керував науковим студентським товариством і краєзнавчим гуртком. Був головою секції літератури й мистецтва обласного відділення Товариства «Знання», виконував обов'язки члена президії правління і голови секції етнографії, фольклору і письменності обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури, був членом обласного літоб'єднання. Виступав перед населенням області з лекціями на літературно-мистецькі та краєзнавчі теми. З 1970 року був членом наукової ради Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Цього самого

року за значні заслуги в пропаганді живопису був прийнятий до Спілки художників СРСР. У 1971 році вийшов на пенсію. За вісім пенсійних років написав третину своїх праць. В архіві вченого залишилися підготовленими до друку близько десяти значних за обсягом розвідок. Помер 1979 року. Похований у Сумах.

Доробок Ю. Ступака складає понад 300 наукових праць. Серед його зацікавлень — шевченкознавство, фольклористика, українська дитяча література, зв'язки української літератури з літературами радянських республік, образотворче мистецтво. Він є автором посібників «Українська дитяча література» (1963 р., у співавторстві з Д. Білецьким), «Дитяча література» (1967 р., у співавторстві з Д. Білецьким, Ф. Гурвич та ін.). Окремими виданнями вийшли «Педагогічні погляди О. В. Духновича» (1956), «Педагогічні ідеї в українській народній поетичній творчості» (1958), «Виховне значення українського фольклору» (1960), «Бібліографічна робота вчителя літератури» (1961), «Видатні художники на Сумщині» (1969), «Крамської і Україна» (1971).

Першою науковою публікацією вченого була стаття з досить тенденційною назвою «За бойову дитячу п'єсу» (1932). У 1930-х роках Ю. Ступак активно дописував до таких видань, як «Комсомолец-активіст», «Дитячий рух», «На зміну», «Соціалістична культура», «Літературний журнал». Наприкінці 1930-х років чітко окреслюється провідна тема його наукового життя, яка згодом пов'яжеться з іншими, обросте контекстом, доповниться міжпредметними аспектами. Тема ця — Шевченко. Першою спробою наближення до розкриття постаті Т. Шевченка стала стаття в сумській газеті «Більшовицька зброя» (пізніше — «Ленінська правда») під назвою «Щоденник Т. Г. Шевченка» (1939). У 1940 році побачили світ статті «На могилі Шевченка» та «Книги обласних видавництв про Шевченка». Остання — присвячена оглядові регіональних видань про Т. Шевченка, які були надруковані в СРСР до 125-річчя від дня народження поета.

Автор зупиняється на двох із них: збірнику «Шевченко в ссылке» (Оренбург, 1939 р.), який він критикує за повторені в ньому «давно засуджені теорії вульгарних соціологів про “неповноцінність” ранніх творів Шевченка, написаних на історичні теми» [9, с. 121], та збірнику «Шевченко в Нижнем Новгороде» (Горький, 1939 р.), який дослідник оцінює як «змістовний», хоч і вказує, що «поезії Шевченка в цьому збірнику подані в застарілих перекладах» [9, с. 122].

У повоєнний період науковець глибше підійшов до творчості Т. Шевченка, почавши розглядати її в контексті ідейно-культурного руху доби. Проте сталінські часи обмежили молодого вченого у виборі методології, предмета дослідження й фактичного матеріалу. Його праця потрапила в контекст критики «націоналістичних літературознавців» з їхньою теорією «єдиного потоку», проти яких була спрямована спеціальна постанова ЦК КП(б)У «Об извращениях и ошибках в освещении истории украинской литературы», а також редакційна стаття в «Правді» «Против идеологических извращений в литературе». Перед літературознавцями було поставлене завдання створення наукових робіт «об огромном и плодотворном влиянии русской общественно-политической мысли и литературы на развитие украинской культуры и литературы» [12, с. 3]. У цьому зашореному ідеологічному руслі перебувають шевченкознавчі розвідки Ю. Ступака кінця 1940-х — початку 1950-х років: «Шевченко і слов'янство» (1948), «Шевченко і Герцен» (1951). В останній автор міцно прив'язує погляди й переконання Шевченка до поглядів і переконань Герцена, позбавляючи українського поета власної світоглядної самостійності, наголошуючи на тому, що «Шевченко був спільником і однодумцем видатних представників російської культури і суспільно-політичної думки» [17, с. 31].

Дисертаційне дослідження «Слов'янська тема в українській літературі 40–50-х років ХІХ століття», над яким працював у цей період Ю. Ступак, мало уточнюючий підзаголо-

вок «Романтизм і Шевченко». У дисертації окреслено діяльність харківських романтиків, «Руської трійці» та Т. Шевченка в контексті так званого слов'янського питання. Дисертація чітко тримається ленінської тези про два напрями в романтизмі — прогресивний і реакційний, тому автор не шкодує гнівних інвектив на адресу Куліша та інших «реакційних» письменників. У рецензії академік М. Рильський зазначає: «Тов. Ступак з повною підставою і з доброю аргументацією говорить про реакційність і монархізм таких представників українського романтизму, як Амвросій Метлинський і Корсун. Я гадаю, що ці риси не менше властиві й Гулакові-Артемівському. Максимовичу, на мою думку, в основному треба ставити на карб його виключну залюбленість у старовину» [7, арк. 1]. Справедливо вважає М. Рильський і критику праць таких літературознавців, як Щурат і Гординський, що «незмірно роздмухували вплив польських поетів на нашого Кобзаря» [7, арк. 4], проте дещо обмежує запал дисертанта, коли він Белінського називає «генієм російського народу» [7, арк. 2].

Шпарину в цьому ідеологічному блокуванні вчений знаходить наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років, коли виступає з оригінальним і свіжим матеріалом, пов'язаним з місцевим краєзнавчим аспектом («Перебування Т. Г. Шевченка на Сумщині» (1956), «Фольклорні записи Т. Шевченка в нашому краї» (1961) тощо).

На початку 1960-х років виходить кілька статей ученого, присвячених аналізу «Букваря південноруського», виданого Т. Шевченком незадовго до смерті («“Буквар” Т. Г. Шевченка» (1961), «Фольклор у “Букварі” Т. Г. Шевченка» (1962), «Фольклор у “Букваре южнорусском” Т. Г. Шевченка» (1962), «Використання Т. Г. Шевченком народної творчості з навчально-виховною метою (Фольклор у “Букварі” Т. Г. Шевченка» (1963), «Т. Г. Шевченко і народна педагогіка» (1964)). У цих статтях автор наголошував на тому, що «весь зміст “Букваря” свідчить про те, що

упорядник дбав не лише про високу якість навчального матеріалу, який дав би учням певні знання, сприяв розвитку їх пам'яті, вмінню читати, писати й рахувати. У центрі уваги Шевченка були завдання виховного характеру. Твори, вміщені в книзі, примушували замислюватись над тим, що «добре й що погано», яким слід бути і т. д.» [16, с. 92]. Ю. Ступак аналізує поданий Т. Шевченком фольклорний матеріал — думи та приказки — і зазначає, що «звернення до фольклору в навчальній роботі розкривало перед учнями багатство й красу рідної мови, давало їм зразки соковитого народного слова» [16, с. 94]. Статті містять не лише літературознавчий аспект, але й педагогічний. Учений розглядає «Буквар» крізь призму народної педагогіки, яку «Т. Г. Шевченко протягом усього свого недовгого творчого життя наполегливо пропагував <...>, користувався її надбаннями тоді, коли писав свої твори» [14, с. 86].

Акцентування на дитячій адресаті «Букваря» підштовхнуло вченого до глибшого дослідження зв'язку Т. Шевченка з дитячою літературою. Наслідком цих напрацювань стали розділи про поета, підготовлені до колективних посібників «Українська дитяча література» (Київ, 1963 р.) та «Дитяча література» (Київ, 1967 р.). Тут автор знову торкається «Букваря» та окреслює кілька тем і циклів у творчості Т. Шевченка (вірші автобіографічного характеру, пейзажна лірика, відповідні уривки з прозових творів), які дають йому право дійти висновку, що «саме з поезій Шевченка починається на Україні реалістична художня література для дітей» [13, с. 70].

Глибоко цікавлячись постаттю Т. Шевченка, дослідник не міг оминати увагою його малярської спадщини. Поєднавши цей напрям досліджень зі своїми вже добре окресленими краєзнавчими інтересами, Ю. Ступак підготував ґрунтовну й цікаву розвідку «Шевченко-художник на Сумщині», яка була опублікована як окрема стаття (1969), а також увійшла як розділ до його книги «Видатні художники на Сумщині» (Харків, 1969 р.) та пізніше була

передрукована в збірнику «Тарас Шевченко і Сумщина» (Суми, 1993 р.). Від Шевченка-художника був перекинутий місточок до мистецтвознавчих студій ученого, що їм він повністю віддався наприкінці життя, популяризуючи спадщину видатних художників, які увічнили на полотні цей край.

Досліджуючи іконографію Т. Шевченка, Ю. Ступак звернувся до історії створення художником І. Крамським портрета Шевченка, підготувавши невеличку розвідку «Дещо з історії Шевченкового портрета» (1963), яка пізніше знайде продовження в значно повнішому дослідженні «Крамської і Україна» (1971). Аналізуючи біографічні та творчі зв'язки «ідеолога передвижників» І. Крамського, який мав українське коріння й багато своїх досліджень присвятив Україні, автор часто звертається до постаті Т. Шевченка та питання його впливу на сучасників. Перебуваючи під цим впливом, І. Крамської створив портрет Т. Шевченка, який належить до його кращих творів. «В ньому немає ніякого позування, — зазначає дослідник, — нічого ефектного, поет виглядає мудрим, добрим, спокійним... Портрет дає відчуття неабиякої внутрішньої сили. Водночас майстерно передано велику людяність Кобзаря» [10, с. 17].

Підготовлені Ю. Ступаком до «Шевченківського словника» (Київ, 1976 р.) статті — «Букварь Южнорусский», «Крамської», «Крайнюков», «Красножон», «Кролевець» — стали своєрідним узагальненням його напрацювань і авторських відкриттів.

Паралельно, а часто перетинаючись і взаємодоповнюючись, розвивались разом із шевченкознавчими студіями Ю. Ступака його фольклористичні наукові зацікавлення. Неабияку роль у їхньому становленні відіграв І. Абрамов, фольклорист, етнограф і педагог з Вороніжського району Шосткинського району. В особистому архіві Ю. Ступака зберігається їхнє листування, сповнене щирості та взаємопідтримки в наукових зацікавленнях [11]. Ю. Ступаку належить кілька статей про подвижницьку діяльність І. Абрамова на ниві вітчизняного

народознавства («Найстаріший краєзнавець країни (І. С. Абрамов)» (1957), «Фольклорист І. Абрамов» (1959)). Спільно дослідниками була підготовлена цінна розвідка «Українські народні пісні з рукописного пісенника XVIII ст.» (1959), яка ввела до наукового обігу 158 пісенних текстів XVIII ст., серед яких «українських та близьких до них» — 12 [15, с. 114]. Саме після знайомства з І. Абрамовим у шевченкознавчих студіях Ю. Ступака значно посилюється фольклористичний струмінь, який водночас мав виразне педагогічне спрямування. На перетині фольклористики й педагогіки були написані такі праці вченого: «Педагогічні ідеї в народній творчості» (1956), «Педагогічні ідеї в українській народній поетичній творчості» (1958), «Виховне значення українського фольклору» (1960), «Фольклор і педагогіка» (1960).

Продовжуючи започаткований статтями про І. Абрамова історіографічний вектор фольклористичних студій, учений готує ряд

1. *Балаян В.* Дослідник вірменського живопису // Сумщина. — 1998. — 29 січня.

2. *Березовський І. П.* Українська радянська фольклористика: Етапи розвитку і проблематика. — Київ : Наукова думка, 1968. — 343 с.

3. *Білецький О. І.* Українське літературознавство за сорок років (1917–1957). — Київ : Вид-во АН УРСР, 1957. — 64 с.

4. *Вертій О. І.* Острівець українського духу // Червоний промінь. — 1996. — 27 грудня.

5. *Охріменко П. П.* Стан і завдання вивчення українсько-білоруських зв'язків // Матеріали Першої наукової конференції по вивченню українсько-білоруських зв'язків. — Гомель, 1969. — С. 10.

6. *Петров Г. Т.* Неспокій // Червоний промінь. — 1981. — 23 липня.

7. *Рильський М. Т.* Рецензія на кандидатську дисертацію Ю. Ступака «Слов'янська тема в українській літературі 40–50-х років XIX століття». — Державний архів Сумської області, ф. Р 7443, оп. 1, спр. 229, 5 арк.

8. *Ричалка М. О. В.* Духнович — педагог і освітній діяч. — Братислава : Словацьке вид-во худ. літератури, 1959. — 90 с.

9. *Ступак Ю. П.* Книги обласних видавництв про Шевченка // Літературний журнал. — 1940. — № 6. — С. 121–122.

публікацій, присвячених відомим фольклористам — Б. Грінченку, М. Сумцову, В. Горленку, П. Мартиновичу, М. Рильському, П. Охріменку, звертаючи особливу увагу на їхній внесок у дослідження національного фольклору, зокрема фольклору Сумщини. Значна частина оприлюднених фактів і авторських міркувань науковця до сьогодні не втратила своєї актуальності. Фольклористичні праці Ю. Ступака, перебуваючи в тісному зв'язку з літературознавством і педагогікою, стали новою віхою в розвитку місцевої фольклористики, перевели її в практичну площину виховного процесу та виявили глибинні взаємозв'язки з творчістю Т. Шевченка. При цьому шевченкознавчі дослідження вченого своєю багатовекторністю, заглибленістю в місцевий матеріал, міжпредметними паралелями слугують підґрунтям для сучасного неупередженого переосмислення та окреслення деяких базисних точок для подальших студій у напрямі глибшого осмислення Шевченкового генія.

10. *Ступак Ю. П.* Крамської і Україна. — Київ : Мистецтво, 1971. — 52 с.

11. *Ступак Ю. П.* Листи до І. С. Абрамова. — Державний архів Сумської області, ф. Р 7443, оп. 1, спр. 60, 6 арк.

12. *Ступак Ю. П.* Славянская тема в украинской литературе 40–50-х годов XIX века : автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. филол. наук. — Киев, 1952. — 16 с.

13. *Ступак Ю. П.* Т. Г. Шевченко // *Білецький Д. М., Ступак Ю. П.* Українська дитяча література. — Київ : Радянська школа, 1963. — С. 60–70.

14. *Ступак Ю. П.* Т. Г. Шевченко і народна педагогіка // Народна творчість та етнографія. — 1964. — № 2. — С. 85–88.

15. *Ступак Ю. П.* Українські народні пісні з рукописного пісенника XVIII ст. Матеріали та коментарі І. С. Абрамова // Народна творчість та етнографія. — 1959. — № 3. — С. 112–117.

16. *Ступак Ю. П.* Фольклор у «Букваре южно-русском» Т. Г. Шевченка // Народна творчість та етнографія. — 1962. — № 4. — С. 91–95.

17. *Ступак Ю. П.* Шевченко і Герцен // Література в школі. — 1951. — № 5. — С. 27–31.